

САНОАТ ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИ МАҲАЛЛИЙЛАШТИРИШДА ТИЖОРАТ БАНКЛАРИ МАБЛАҒЛАРИДАН САМАРАЛИ ФОЙДАЛАНИШНИНГ НАЗАРИЙ ВА УСЛУБИЙ ЖИҲАТЛАРИ

<https://doi.org/10.5281/zenodo.11125874>

Арзибоева Р.С

ассистент

Иқтисодиёт ва қурилиш институти

Банк иши ва аудит йўналиши

4 курс талабаси

Саидахматов Мухаммадали Хаётбек угли

Калит сузлар

маҳаллийлаштириш, саноат, тайёр маҳсулот, хом ашё, банк кредити.

Мамлакатимиз иқтисодиёти салоҳиятидан имкон қадар тўлароқ фойдаланиш, унинг рақобатдошлигини ошириш, сифат жиҳатидан такомиллаштиришда ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш жараёнлари муҳим ўрин тутди.

Маҳаллийлаштириш дастури - маҳаллийлаштириш даражаси ва ишлаб чиқариш ҳажмларининг мақсадли параметрларини ўз ичига олувчи саноат кооперацияси асосидаги маҳаллийлаштирилган тайёр маҳсулотлар турлари, бутловчи буюмлар ва материаллар ишлаб чиқаришни кўзда тутувчи, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати ва Президенти қарори билан тасдиқланадиган маҳсулотлар турлари ҳамда тавсия этиладиган мамлакатдаги ўзлаштирувчи ишлаб чиқарувчилар рўйхатидан иборат дастурдир.

Ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш – саноат ишлаб чиқаришининг турли босқичларида импорт шаклида харид қилиш орқали қўлланилувчи деталлар, бутловчи қисмлар, ярим тайёр маҳсулотлар ва тайёр маҳсулотларни маҳаллий хом ашё ва материаллар асосида ишлаб чиқаришга ўтказиш жараёнидир. Айни пайтда саноат кооперацияси асосида тайёр маҳсулотлар, бутловчи буюмлар ва материаллар ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш иқтисодиётнинг реал секторини қўллаб-қувватлаш борасидаги муҳим йўналишлардан бири ҳисобланади.

Маълумки, маҳаллийлаштириш жараёни иқтисодиётнинг жадал ва барқарор ривожланишини таъминлаш, унинг ташқи омилларга боғлиқлигини камайтириш, ишлаб чиқариш жараёнларига янги, самарали технологияларни татбиқ қилишни жадаллаштириш, маҳаллий хом ашё ва ишлаб чиқариш ресурсларидан кенг фойдаланиш, шунинг асосида замонавий рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш, валюта маблағларидан тежамли ва оқилона фойдаланиш, шунингдек янги иш жойларини яратиш имконини беради.

1826 йилда немис олими Иоганн Генрих Тюнен томонидан “Ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш назарияси”га асос солинган. Тюнен ўзининг “Миллий иқтисодиёт ва қишлоқ хўжалигида давлат муносабатини шакллантириш”асарида маҳаллийлаштириш сўзини илк бор қўллаган.

Кейинчалик маҳаллийлаштиришнинг Л.Вальрас назарияси юзага келди ва ҳозирда асосан шу назарияга асосланган ҳолда маҳаллийлаштириш муносабатлари тадқиқ этилади.

Вальрас назарияси борлиқда иқтисодий мувозанат моделини ўзида акс эттирган. Унинг асоси сифатида эса экспорт-импорт операциялари олинган. Яъни ҳар бир ҳудуд, минтақа, вилоят, мамлакат ўзининг ихтисослигидаги маҳсулот ишлаб чиқаришни аҳоли эҳтиёжини ҳисобга олмаган ҳолда кўпайтиришда давом этса иқтисодий мувозантни бузилишига олиб келади.

Шунингдек, маҳаллийлаштириш дастурининг амалга оширилиши қуйидаги ижобий жиҳатлар билан тавсифланади:

- мавжуд ишлаб чиқариш қувватларидан самарали фойдаланиш;
- саноат турли тармоқларининг кўшилган қиймати юқори даражада бўлган маҳсулотлар экспортини кўпайтириш ва тегишли равишда, анъанавий экспорт салмоғини камайтириш;
- самарали ички ва тармоқлараро ишлаб чиқариш кооперация алоқаларини ривожлантириш;
- иқтисодиётнинг реал секторида мамлакатимиз корхоналарининг кооперацияси салоҳиятидан юқори даражада фойдаланиш;
- маҳаллий хом ашёни қайта ишлашни кенгайтириш, ишлаб турган корхоналарни замонавийлаштириш ва янгиларини ташкил этиш ҳисобига иқтисодиёт таркибини такомиллаштириш ва ҳ.к.

Ўзбекистонда 2000 йилдан бошлаб маҳаллий хом ашё негизида буюмлар ва материаллар ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш дастури

ишлаб чиқилиб, изчил амалга ошириб келинмоқда. Дастурнинг асосий мақсадлари ва вазифалари ишлаб чиқаришни технология жихатидан янгилаш ва замонавийлаштириш, ишлаб чиқариш мақсадидаги маҳсулотлар импортини қисқартириш, маҳаллий хомашёдан жаҳон стандартларига жавоб берувчи, ички ва ташқи бозорларда рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмларини кўпайтириш, шунингдек давлатнинг валюта сарф-харажатларини мақбуллаштириш ва янги иш ўринлари ташкил этиш асосида саноатда таркибий қайта ўзгартиришлар ҳисобига иқтисодиётнинг мутаносиб ривожланишини таъминлашга йўналтирилган.

Ушбу мақсад ва вазифаларни амалга оширишда корхоналар ва хўжалик бирлашмаларининг ўз маблағлари, хорижий инвестицияларни, шунингдек тижорат банкларининг кредитларини кенг жалб этиш орқали маблағ билан таъминлаб келинмоқда.

Мамлакатдаги корхоналарни саноат кооперацияси асосида тайёр маҳсулотлар, бутловчи буюмлар ва материаллар ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш жараёнларига қизиқтириш, мазкур дастур асосида фаолият кўрсатишини рағбатлантириш мақсадида бир қатор имтиёзлар белгиланган. Жумладан, маҳаллийлаштириш дастурига киритилган корхоналар:

- четдан олиб келинадиган технология ускуналари ва уларнинг эҳтиёт қисмлари, шунингдек республикамизда ишлаб чиқарилмайдиган, маҳаллийлаштирилаётган маҳсулотни ишлаб чиқаришдаги технология жараёнида фойдаланиладиган компонентлар учун божхона тўловларидан (божхона расмийлаштируви учун йиғимлар бундан мустасно);

- маҳаллийлаштириш лойиҳалари бўйича ишлаб чиқарилган маҳсулотлардан олинган даромад (фойда) солиғи, ягона солиқ тўлови (соддалаштирилган солиқ тизими қўлланиладиган субъектлар учун) тўлашдан;

- маҳаллийлаштириладиган маҳсулот ишлаб чиқариш учун фойдаланиладиган асосий ишлаб чиқариш фондлари бўйича мулк солиғи тўлашдан озод қилинадилар.

Ушбу имтиёзлар туфайли озод этиладиган маблағларни янги корхоналарни барпо этишга, кенгайтиришга, реконструкция ва модернизация қилишга, техник ва технологик қайта қуроллантиришга, сифат бошқаруви тизимларини жорий этишга, муҳандис-техник ходимларни рағбатлантиришга, илмий-тадқиқот ва тажриба-

конструкторлик ишланмаларини молиялаштиришга ҳамда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг таннархини камайтиришга йўналтириш зарур.

Саноат кооперацияси асосида тайёр маҳсулотлар, бутловчи буюмлар ва материаллар ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш истагида бўлган корхоналар ўз лойиҳаларини Идоралараро Махсус комиссияга тақдим этиши

ҳамда танловдан ўтиши лозим. Бунда мазкур дастурга киритиш учун

лойиҳаларни танлаш тамойиллари сифатида қуйидагилар белгиланган:

а) маҳаллийлаштириладиган маҳсулотни ишлаб чиқаришни ташкил этиш учун ишлаб чиқариш қувватлари ва маҳаллий хомашё ресурсларининг

мавжудлиги;

б) маҳаллийлаштириш даражаси камида 35 фоизга етиши;

в) ТИФ ТН коди бўйича пировард маҳсулот товар позициясининг бошланғич хомашёга нисбатан камида биринчи тўртта белгилардан бири

даражасида ўзгаришининг таъминланиши;

г) маҳаллийлаштириладиган маҳсулотга ички ва ташқи бозорларда талабнинг мавжудлиги;

д) маҳаллийлаштирилаётган маҳсулотга ўхшаш маҳсулотлар импортининг мавжудлиги (янги турдаги маҳсулотлар бундан мустасно);

е) маҳсулотнинг потенциал истеъмолчилари билан шартномаларнинг ёки аҳдлашувларнинг мавжудлиги;

ж) маҳаллийлаштириладиган маҳсулотларнинг сотиш нархлари импорт маҳсулотлари нархларидан юқори бўлмаслиги (Ўзбекистон Республикасигача бўлган транспорт харажатлари, божхона ва солиқ тўловларини ҳисобга олинган ҳолда).

Шу билан бирга, юқоридаги мажбурий мезонларга мос бўлган ва халқаро сифат бошқарув тизимини жорий этган ҳамда экспортбоп маҳсулот

ишлаб чиқарадиган корхоналар Дастурга киритиш ҳуқуқига эга бўлади.

Мамлакатимизда ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш дастурларининг узоқ йиллар давомида изчил амалга оширилиши иқтисодийнинг жадал ривожланиши, замонавий маҳсулотларни ишлаб

чиқаришнинг ўзлаштирилиши ва рақобатдошлигининг кучайишига

аҳамиятли таъсир кўрсатди.

Жумладан:

- иқтисодиётдаги мавжуд ишлаб чиқариш қувватларини самарали равишда иш билан таъминланди;

- импорт қилинадиган хомашё, материаллар ва бутловчи буюмлар ҳажмини қисқартириш, импорт бўйича келтириладиган

маҳсулотларга

валюта харажатларини камайтириш ва мақбуллаштиришга эришилди;

- саноат турли тармоқларининг кўшилган қиймати юқори даражада бўлган қайта ишлаш маҳсулотлари экспорти кўпайтирилиб, айни пайтда,

тегишли равишда, анъанавий экспорт салмоғи камайтирилди;

- самарали ички ва тармоқлараро ишлаб чиқариш кооперация алоқаларини ривожлантирилди, иқтисодиётнинг реал секторида мамлакатимиз корхоналарининг кооперацияси салоҳиятидан юқори даражада

фойдаланилди;

- маҳаллий хом ашёни қайта ишлашни кенгайтирилди, ишлаб турган

корхоналарни замонавийлаштириш ва янгиларини ташкил этиш ҳисобига

иқтисодиёт таркибини такомиллаштирилди;

- кўшимча иш ўринлари ташкил этилди;

- ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг сифатини ва мамлакатимиз корхоналарининг рақобатбардошлигини оширишга эришилди.

Маҳаллийлаштириш дастури асосида саноат ишлаб чиқаришини ташкил этиш ва тижорат банклари кредитларидан самарали фойдаланиш

банкларнинг ролини ошириш ҳамда кредит портфелини тўғри шакллантириш

муҳим масалалардан бири ҳисобланади.

Банкларнинг кредит портфели – тижорат банклари томонидан берилган кредитларнинг умумий жамланмаси бўлиб, улар қуйидагича таснифланади:

а) яхши;

б) стандарт;

в) субстандарт;

г) шубҳали;

д) умидсиз.

Тижорат банкларининг маълум санага ссуда ҳисобварақаларида қолган пул маблағлари мажмуаси. Ташқи қарзлар аксарият ҳолларда узоқ муддатга, фақат иқтисодиётнинг стратегик тармоқларини модернизация қилиш, кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектларини қўллаб-қувватлаш бўйича инвестиция лойиҳаларини молиялаш учун жалб қилинмоқда.

Саноат корхоналарини молиялаштиришда имтиёзларнинг белгиланиши мазкур соҳа вакиллари томонидан кредитга бўлган талабнинг ва айти пайтда

уларга берилаётган кредит ҳажмининг йилдан-йилга ошиб боришига олиб келмоқда.

Шу ўринда, тижорат банклари кредитлари тўғрисида сўз борганда уларнинг мақсад йўналишлари жихатидан таркиби ҳам такомиллашиб бораётганлигини таъкидлаш лозим.

Инвестицион кредитлар – ишлаб чиқаришни кенгайтириш, техник ва технологик жихатдан янгилаш, модернизациялаш ва реконструкция қилиш, янги бино ва иншоотларни қуриш учун зарур бўлган воситаларни сотиб олиш мақсадида олинган кредитлар.

Мамлакатда ўтказилаётган монетар сиёсат ўзида мураккаб ўтиш механизмини мужассамлаштиради. Унинг барча звенолардаги ишнинг сифати, сиёсат мақсадларини фойдалигига боғлиқ.

Пул-кредит сиёсатига ўтиш механизмини 4 та звенога ажратиш мумкин:

1. Марказий Банк сиёсати мутаносиблигида ўтказилиши натижасида ҳақиқий пул таклифи (M/P) ҳажмини ўзгариши;
2. Пул бозорида фоиз ставкасининг ўзгариши;
3. Жами харажатлар фоиз ставкаси динамикаси билан реакцияга кириши;
4. Ялпи талаб ўзгариши натижасида ишлаб чиқариш ҳажмини ўзгариши.

Пул таклифини ўзгариши ва ялпи таклифни тақсимланиши орасида, ҳамда яна иккита оралиқ табақа, сўнгги натижага жонли таъсир этиш орқали ўтказди.

Фоизнинг бозор ставкаси ўзгариши иқтисодий агентлардаги активлар портфели таркиби ўзгариши оқибатида юз беради. Бу эса ўз навбатида, Марказий Банкнинг кенгайтирилган пул сиёсати натижасида уларнинг

қўлида керагидан кўпроқ пул йиғилиб қолиши натижасида келиб чиқиши мумкин.

Ҳаммага маълумки, бу ҳол бошқа кўринишдаги активлар сотиб олишга кредитнинг арзонлашувига ва алқисса фоиз ставкасининг тушишига олиб

келади. Бироқ пул бозорининг реакцияси пулга бўлган талаб характерига

боғлиқдир, яъни бурчак эгрисининг тиклигига. Агар пулга бўлган талаб фоиз

ставкаси ўзгаришига етарлича сезгир (боғлиқ) бўлса, унда пул массасининг кўпайишига фоиз ставкасининг унчалик катта бўлмаган ўзгариши сабаб бўлади ва тескараси: агар пулга бўлган талаб фоиз ставкаси ўзгаришига суст равишда сезгир бўлса унда пул таклифининг ошиши фоиз ставкасининг анчагина тушишига олиб келади.

Юқоридаги фикр-мулоҳазалардан кўринадики, мамлакатимиздаги банк-молия соҳасининг тобора мустаҳкамланиб бориши амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар молиявий таъминотининг кучайишига, иқтисодиёт реал секторининг ҳар томонлама қўллаб-қувватланишига ҳамда барқарор иқтисодий ўсиш суръатларининг таъминланишига замин яратмоқда.

Саноат корхоналарини молиялаштиришда банк тизимининг хусусиятлари қуйидагиларга доимий амал қилиш орқали юқори натижага эришиш мумкин

- саноат корхоналари фаолиятини узлуксиз давом этишига замин яратади;
- саноат корхоналарини молиявий томондан қўллаб-қувватлайди;
- саноат корхоналарини молиялаштиришдан олдин уларни ўрганиш ва фаолиятини баҳолаш;
- саноат корхоналари фаолиятини молиялаштиришда уларнинг бизнес-режасини ўрганиш ва таҳлил қилиш;
- саноат корхоналарининг ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажми ўсишини таҳлил қилиш;
- саноат корхоналарининг молиявий ҳисоботларини таҳлил қилиш ва тўловга лаёқатлилигини баҳолаш.

Саноат корхоналарини молиялаштиришда банк тизимининг хусусиятлари ва унинг аҳамияти

Мамлакат иқтисодиётининг таянадиган асосий устунларидан бири бўлиб молиявий жихатдан мустаҳкам ва барқарор фаолият кўрсатувчи банк тизими ҳисобланади. Шунинг учун мустақил давлатнинг ижтимоий - иқтисодий ривожланиш даражаси ва келажакдаги тараққиёти аввало мазкур мамлакатда барпо этилган ва мунтазам равишда такомиллаштирилиб бориладиган банк тизимининг фаолиятига боғлиқдир.

Банкларнинг ўзига хос хусусияти шундаки, улар ўз маблағлари билангина эмас, балки омонатчилар ва кредиторлар, акциядорлар ҳамда миждозлар уларга ишониб топширган маблағлар билан, яъни кенг жамоатчилик билан иш кўради. Бозор иқтисодиёти шароитида банк тизими энг зарур жамоатчилик муассасалари тизимларидан бири экан, ҳар қандай банкнинг муваффақиятсизлиги бутун жамият миқёсида пул таклифи қисқариши, тўлов тизими бузилиши ҳамда ҳукумат йирик ва кутилмаган мажбуриятларининг вужудга келиши каби салбий макроиқтисодий оқибатларга олиб келиши мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиётига ўтиш жараёни кўпгина муҳим иқтисодий ислохотларнинг таркибий қисми сифатида банк тизимида ҳам чуқур ўзгаришлар амалга оширилишини ва иқтисодиётни пул-кредит воситалари орқали тартибга солишнинг бир бутун механизми яратилишини тақозо этмоқда.

Молия бозорида, шу жумладан банк секторида ўтказилаётган ислохотлар натижасида сезиларли силжишлар ва ўзгаришлар амалга оширилмоқда. Бу ўзгаришлар мустақиллик йилларида жаҳон андозаларига мос келадиган банк тизимини босқичма-босқич барпо этиш билан ҳамоҳанг тарзда давом эттирилмоқда.

Мамлакат иқтисодиётининг таянадиган асосий устунларидан бири молиявий жихатдан мустаҳкам ва барқарор фаолият кўрсатувчи банк тизими ҳисобланади. Шунинг учун мустақил давлатнинг ижтимоий -иқтисодий ривожланиш даражаси ва келажакдаги тараққиёти, аввало мазкур мамлакатда барпо этилган ва мунтазам равишда такомиллаштирилиб бориладиган банк тизимининг фаолиятига боғлиқ.

Банкларнинг капиталлашуви ва инвестициявий фаоллигини янада ошириш, иқтисодиётдаги таркибий ўзгаришларнинг устувор йўналишларини қайта тиклаш ва кенгайтириш, ишлаб чиқаришни модернизация қилиш, техник ва технологик янгилашга қаратилган кредитлаш ҳажмини ошириш ҳақида бормоқда.

Хулосалар

Маҳаллийлаштириш жараёни иқтисодийнинг жадал ва барқарор ривожланишини таъминлаш, унинг ташқи омилларга боғлиқлигини камайтириш, ишлаб чиқариш жараёнларига янги, самарали технологияларни татбиқ қилишни жадаллаштириш, маҳаллий хом ашё ва ишлаб чиқариш ресурсларидан кенг фойдаланиш, шунинг асосида замонавий рақобатбардош маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш, валюта маблағларидан тежамли ва оқилона фойдаланиш, шунингдек янги иш жойларини яратиш имконини беради.

Шунингдек, маҳаллийлаштириш дастурининг амалга оширилиши куйидаги ижобий жиҳатлар билан тавсифланади:

- мавжуд ишлаб чиқариш қувватларидан самарали фойдаланиш;
- саноат турли тармоқларининг кўшилган қиймати юқори даражада бўлган маҳсулотлар экспортини кўпайтириш ва тегишли равишда, анъанавий экспорт салмоғини камайтириш;
- самарали ички ва тармоқлараро ишлаб чиқариш кооперация алоқаларини ривожлантириш;
- иқтисодийнинг реал секторида мамлакатимиз корхоналарининг кооперацияси салоҳиятидан юқори даражада фойдаланиш;
- маҳаллий хом ашёни қайта ишлашни кенгайтириш, ишлаб турган корхоналарни замонавийлаштириш ва янгиларини ташкил этиш ҳисобига иқтисодий таркибини такомиллаштириш ва ҳ.к.

Саноат кооперацияси асосида тайёр маҳсулотлар, бутловчи буюмлар ҳамда материаллар ишлаб чиқаришни маҳаллийлаштириш даражасини ошириш иқтисодий янада барқарор ва изчил ривожланишида, унинг ташқи омилларга тобелигини камайтиришда, ишлаб чиқариш жараёнларига янги самарали технологияларнинг татбиқ этилишини жадаллаштиришда муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбекистон иқтисодиёти янги даврни бошидан кечирмоқда ва бунда мамлакатнинг жорий ривожланиш даражаси ва жамиятнинг хусусиятлари асосида шаклланган бозор механизми аста-секин ўз самарасини бермоқда.

Бу эса кредит тизими олдига ўзига хос мажбуриятларни юклайди, ундан доимий таракқиёт ва янгиланишни талаб этади.

Кейинги йилларда тижорат банклари фаолиятининг кенгайиб бориши ўз навбатида, улар томонидан берилаётган кредитлар, банклардаги депозитлар ва умумий капитал ҳажмига ҳам сезиларли таъсир кўрсатмоқда. Банкларимиз капиталининг етарлилик даражаси 23 фоиздан ошади. Бу эса банклар мониторинги билан шуғулланадиган

халқаро Базель кўмитаси томонидан белгиланган халқаро стандартлардан қарийб 3 баробар кўпдир.

Саноат корхоналарини молиялаштиришда бундай аҳамиятли имтиёзларнинг белгиланиши мазкур соҳа вакиллари томонидан кредитга бўлган талабнинг ва айти пайтда уларга берилаётган кредит ҳажмининг йилдан-йилга ошиб боришига олиб келмоқда.

Маҳаллийлаштириш дастури асосида саноат ишлаб чиқаришини ташкил этишда тижорат банклари кредитларидан самарали фойдаланиш бўйича қонун ва меъерий ҳужжатлар мавжуд бўлиб, уларни амалиётга тўғри татбиқ этилаётганлиги амалда ўзининг ижобий натижасини бермоқда.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ПРЕЗИДЕНТИ АСАРЛАРИ

1. Ш. Мирзиёев. Янги Ўзбекистон стратегияси.- Тошкент: “Ўзбекистон” нашриёти, 2021. 464 б.

Асосий адабиётлар

13. Ортиқов А.О. Саноат иқтисодиёти. Дарслик. - Т.: Иқтисодиёт, 2016. - 318 б.

14. Абдуллаева Ш.З. Пул, кредит ва банклар: Ўқув қўлланма - Тошкент, Молия, 2014. - 312 б.

Ўзбекистон Республикасининг 2017-2021 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожланишининг асосий кўрсаткичлари.

“Бухгалтерия ҳисоби ва банк иши”

кафедраси ассистент

Арзиева Р.С

Банк иши ва аудит йўналиши

4 курс талабаси

Саидахматов Мухаммадали Хаётбек уғли